

Erfgoedcommissie Winsum / Werkgroep Tikoer / Gemeente Winsum / VVV Lauwersland / Museum Wierdenland

winsumer dorpen op de kaart

en een route langs negentiende-eeuws joods erfgoed

open monumentendag
zaterdag 12 september 2009

inhoudsopgave

1	inleiding	1
	1.1 winsumer dorpen op de kaart	
	1.2 route langs negentiende-eeuws Joods erfgoed	
2	voormalige gemeente ezinge	6
	2.1 ezinge	
	2.2 aduarderzyl	
	2.3 garnwerd	
3.	voormalige gemeente adorp	14
	3.1 groot wetsinge	
	3.2 sauwerd	
	3.3 harssensbosch	
	3.4 adorp	
4	voormalige gemeente winsum	25
	4.1 winsum	
	4.2 obergum	
5	voormalige gemeente baflo	32
	5.1 tinallinge	
	5.2 baflo	
	5.3 den andel / saaxumhuizen	
6	literatuuropgave	39
	colofon	

KAART VOORZIJDJE:

Bron: Meindert Schroor, De Atlas van Kooper: oude kaarten van de provincie Groningen (Bedum 2003) 33-34 en 88-89.

Barthold Wicheringe tekende als eerste Groninger een afzonderlijke kaart van zijn eigen provincie in 1616, getiteld ‘Groninga Dominium’, die oorspronkelijk bedoeld was voor Ubbo Emmius’ Rerum Frisicarum Historia, doch daar niet in verscheen. In latere jaren bleek Wicheringe’s kaart zo populair dat onder anderen de beroemde zeventiende-eeuwse Amsterdamse kaartenmaker Willem Jansz Blaeu (1571-1638) met de originele koperplaten uit 1616 er twee nieuwe uitgaven van verzorgde, te weten in 1634 en de hier afgebeelde kaart in 1635. Blaeu bracht op de latere uitgaven enkele noodzakelijke veranderingen aan. Zo zijn op deze kaart de meanders van de Kromme Raken afgesneden door het in 1629 gegraven kanaal langs Garnwerd.

colofon

samenstelling ‘winsumer dorpen op de kaart’

Jacques Tersteeg (Historische Vereniging Winsum-Obergum)

samenstelling ‘Joodse erfgoedroute’ / Stichting ‘Een Joodse Erfenis’

Erna Bakker (werkgroep Tikoën)

Willy Lemstra (werkgroep Tikoën)

Jan Regtien

voorbereiding en overleg

=de Erfgoedcommissie:

Kuno Binnendijk (Streekhistorische Vereniging Middagsterland)

Ceiko Kruizinga (Stichting Historische Kring Baflo)

Cees de Ranitz (Historische Vereniging Winsum-Obergum)

Ben Westerink (Historische Kring Ubbega)

=de gemeente Winsum:

Mireille Bosma

Henk de Vink

=VVV Lauwersland Winsum:

Peter van der Brug

Bert Mook

=Wierdenmuseum Ezinge:

Wilma Warmelink

vormgeving Jaap Stevens

eindredactie Jacques Tersteeg

drukkerij Van Denderen, Groningen

met dank aan: Jan Delvigne

1 inleiding

1.1 winsumer dorpen op de kaart

open Monumentendag 2009, kaarten en erfgoedroute

De landelijke Open Monumentendag 2009 heeft dit jaar als thema ‘op de kaart’. Dit boekje beoogt dan ook in de eerste plaats een aantal geselecteerde kaarten en plattegronden te laten zien van voormalige deelgemeentes, dorpen, buurtschappen en bijzondere plekken binnen de huidige gemeente Winsum.

Tegelijkertijd gaan op Open Monumentendag 2009 ook de culturele activiteiten van start, die door de werkgroep Tikoen in het kader van de voorgenomen restauratie van de synagoge in de Schoolstraat te Obergum gedurende het gehele komende jaar worden georganiseerd. Tijdens de voorbereidingen besloten de organisatoren de handen ineen te slaan. Aan de hand van een, door Tikoen vervaardigde route (voor fiets en auto) langs Joods erfgoed omstreeks het begin van de negentiende eeuw, die bijna door alle dorpen van de gemeente voert, kunt u via enkele oudere of jongere kaarten nader kennis maken met geografische en/of historische bijzonderheden ter plekke.

De route voert u vanaf het Wierdenmuseum in Ezinge achtereenvolgens door de dorpen en buurtschappen van de voormalige vier deelgemeenten van Winsum, Ezinge, Adorp, Winsum en Baflo. Per te bezoeken dorp of buurtschap worden achtereenvolgens de route zelf, het verhaal rondom het Joodse erfgoed en de kaart of kaarten gepresenteerd.

Het staat u uiteraard geheel vrij de route aan uw eigen behoeften en wensen aan te passen of er geheel van af te zien. In dat geval hopen wij dat dit boekje u ook gewoon thuis veel (kaart)leesplezier kan bezorgen.

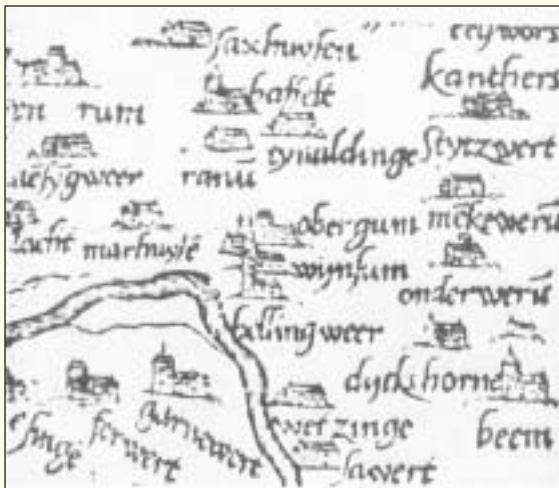
kaarten, verbeelding en schoonheid

Kaarten en plattegronden kunnen erg fascinerend zijn, al kost het ‘lezen’ en interpreteren ervan soms veel tijd. Voor wie die tijd wil nemen kunnen kaarten en plattegronden, hoe plat, tweedimensionaal ze ook zijn, toch werelden doen opengaan. Je kunt je bijvoorbeeld een beeld vormen van de identiteit van een plek, waar je zelf nog nooit geweest bent of waar je wellicht toch dagelijks langskomt, maar waar veel in de loop der tijd is veranderd of verdwenen. Plotseling kun je details ontwaren en herkennen, die je tot nu toe nooit opgevallen waren: de grillige loop van een rivier, de verkaveling van een landschap of een dorpskern, de aanwezigheid van objecten als molens, een galg, een boerderij etc.

Met wat inlevingsvermogen en creativiteit zijn compacte, in twee dimensies vastgelegde kaarten in staat een driedimensionale wereld voor je te openen, waarbij je bovendien heel veel informatie krijgt aangereikt over de geschiedenis, de architectuur, de stedenbouw, de oorsprong van een gebied en allerlei andere bijzonderheden. Kortom, kaarten en plattegronden bewaren in hun compactheid een groot deel van ons culturele erfgoed.

Daarnaast kunnen kaarten en plattegronden ook simpelweg boeien door het vakmanschap waarmee ze gemaakt zijn en hun schoonheid. Met de hand getekende en ingekleurde kaarten (zogenaamde ‘manuscriptkaarten’), gegraveerde of gelithografeerde kaarten, latere gedrukte en tegenwoordig ook digitale kaarten (vgl. Google-earth): het lijnenspel, de vlakken en kleuren strelen vaak het oog. In dit opzicht heeft Nederland een rijke traditie van wandkaarten en atlasen gekend, met name in de zeventiende en achttiende eeuw.

Detail uit de zgn. ‘Frieslandkaart’, oorspronkelijk een manuscriptkaart van Jacob van Deventer, die in 1545 in druk verscheen. Op de kaart waren Groningen, Drenthe en delen van Friesland en Oost-Friesland afgebeeld.

Bron: Meindert Schroor, De Atlas van Kooper: oude kaarten van de provincie Groningen (Bedum 2003) 19-21 en 151.

De originele kaart ging helaas tijdens de oorlog verloren. Bovenstaande afdruk is afkomstig uit een facsimile-uitgave uit 1941, dus net voor de verwoesting.

De 'Frieslandkaart', waarvan de titel dus het afgebeelde gebied niet dekt, is de eerste meer gedetailleerde kaart waarop de gehele provincie Groningen is afgebeeld. Ook voor de dorpen in de huidige gemeente Winsum is het de oudst bekende kaart. Interessant is het te zien dat de simpele voorstellingen van de dorpskerken in veel gevallen overeen schijnen te stemmen met de toenmalige werkelijkheid. Opvallend ook is dat Van Deventer tussen de kerken van Winsum en Obergum een tweebeukige kerk met dakruiter heeft getekend ter aanduiding van het Dominicanenklooster (1276-1584), dat hij toen nog met eigen ogen moet hebben gezien.

kaarten, functies en soorten

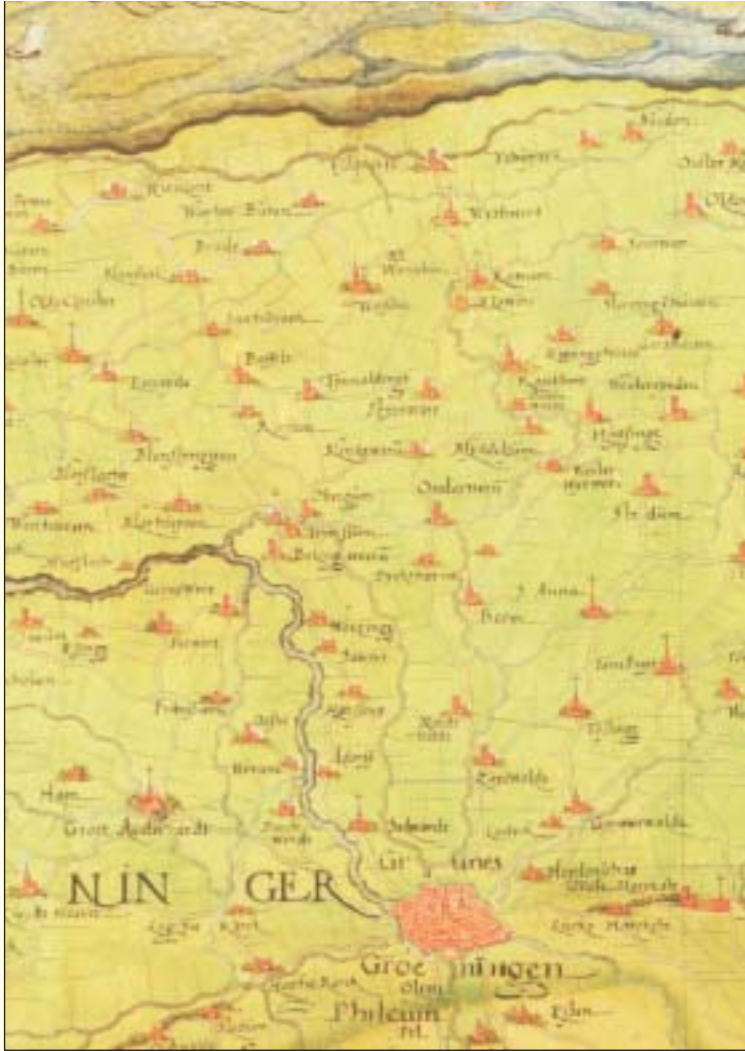
Aanvankelijk dienden kaarten en plattegronden vooral een zeer praktisch doel: informatie verschaffen over een gebied of stad. Veelal waren een landsheer, het leger of een stadsregering de opdrachtgevers voor de kaartenmakers. Hoe functioneler de kaart, hoe beter. De kaarten dienden bijvoorbeeld om de militaire strategie aan te passen of, zoals in het geval van grootgrondbezitters of kerken en kloosters, voor de administratie van hun landerijen.

Een mooi voorbeeld is de boven afgedrukte kaart van de zestiende-eeuwse cartograaf Jacob van Deventer, die in opdracht van koning Philips II van Spanje een grote reeks gebiedskaarten en stadsplattegronden vervaardigde die een strikt militair-strategische functie hadden. Van Deventer introduceerde ook het pas vanaf 1800 vanzelfsprekende gebruik om op een kaart het noorden bovenaan te plaatsen.

Veertig jaar na Jacob van Deventer vervaardigde Christiaan sGrooten, deels naar de kaart van Van Deventer, de onderstaande manuscriptkaart van Groningen en Oost-Friesland, die, hoewel nog steeds vooral functioneel, van grote schoonheid is.

In de loop van de zestiende en zeventiende eeuw zien wij dat kaarten en plattegronden niet alleen een praktisch doel hebben, maar dat zij ook werden ingezet voor propaganda. Zo werden al gaande gewestelijke en stedelijke voorstellingen vervaardigd, die het afgebeelde van de mooiste kant lieten zien. Vooral in Amsterdam, het toenmalige mondiale centrum, bloeide deze cartografie. Op de omslagen van dit boekje en elders zijn diverse voorbeelden van deze trotse propaganda-kaarten opgenomen.

De in schitterende kleurstelling vervaardigde manuscriptkaart 'Desciptio Phrisiae Orientalis' van Christiaan sGrooten, waarop Groningen en Oost-Friesland zijn afgebeeld, vervaardigde hij waarschijnlijk omstreeks 1580 en bevindt zich momenteel in de Bibliotheca Nacional te Madrid. Het hier afgebeelde is slechts een klein fragment. Op deze kaart zijn ook de Waddeneilanden, vaarroutes, zeegeten en

Bron: Meindert Schroor, De Atlas van Kooper: oude kaarten van de provincie Groningen (Bedum 2003) 22 en 152.

wegen, alsmede diverse riviertjes in Drenthe en Groningen weergegeven. Naar het voorbeeld van Jacob van Deventer worden de dorpen aangeduid met eenvoudige voorstellingen van kerken en/of kloosters. De stad Groningen is in vogelvluchtperspectief weergegeven.

In de achttiende eeuw ontwikkelde zich, naast de vermelde pronkerige wandkaartencultuur, ook het gebruik om fraaie, in leer of perkament gebonden atlassen te vervaardigen, veelal in opdracht van welgestelde, vooraanstaande burgers. De atlassen bevatten met de hand ingekleurde gegraveerde landkaarten, rijkelijk voorzien van goud e.d. Met de komst van de Fransen aan het eind van deze eeuw verschuift de artistieke functie van kaarten weer meer naar de functionele. Ten gevolge van de, in de loop van de negentiende eeuw verder ontwikkelde technieken van landmeten, onder andere de zogenaamde driehoeksmeting, werden de kaarten en plattegronden steeds nauwkeuriger.

Naar Frans voorbeeld komen aan het begin van de eeuw de eerste kadastrale kaarten van Nederland tot stand.

Deze vormden vervolgens de basis van een, in 1885 door het Rijk begonnen Rijksdriehoeksmeting, waarbij vanuit één centraal punt (namelijk de toren van de Onze Lieve Vrouwekerk in Amersfoort) een landsdekkend net werd opgebouwd ter vervaardiging van nog nauwkeuriger topografische kaarten.

Tenslotte verandert de tot dan toe gehanteerde indirecte manier van meten rigoureuus in de loop van de twintigste eeuw, met name doordat toen satellieten buiten de dampkring werden gebracht. In 1967 werd het Amerikaanse Global Positioning System (GPS) geïntroduceerd, dat ons inmiddels in staat stelt van elke vierkante meter een afbeelding te maken.

Via Google-earth en Tomtom is iedereen vandaag in staat de wereld uit alle mogelijke hoeken te bekijken en in te zoomen op zijn eigen tuin, straat, dorp of provincie of een virtuele wandeling te maken in het Andesgebergte.

selectie

Het spreekt voor zich dat bij de keuze van de kaarten bij de Winsumer dorpen in dit boekje zwaar moest worden geselecteerd. Bij deze selectie is geprobeerd zoveel mogelijk enkele verschillende soorten kaarten uit diverse perioden en met diverse functies de revue te laten passeren. De belangrijkste typen zijn: gewestelijke kaarten, voormalige gemeentekaarten, waterstaatkundige kaarten, provincie- en stadslandkaarten, kadasterkaarten en topografische kaarten. Ook zijn enkele meer specifieke kaarten opgenomen: een hoogtekaart, een bodemgebruikskaart en enkele Google-earthkaarten.

Onder iedere gebruikte kaartafbeelding is telkens de bron vermeld en wordt een nadere toelichting gegeven.

Voor de echte liefhebbers is ook enige literatuur, vooral betrekking hebbend op Groningen, vermeld.

1.2 route langs negentiende-eeuws joods erfgoed

erfgoedroute 'Levie Lazarus de Vries'.

In deze route volgen wij, langs een dunne draad slager/koopman Levie Lazarus de Vries die (1760-1837), geboren te Vries in Drenthe, vanaf het jaar 1800 op weg gaat van Ezinge/Garnwerd via Wetsinge/Sauwerd (1805) naar Winsum/Obergum (1808). Gaandeweg maken we ook wat uitstapjes naar vroegere of latere tijden.

Omdat veel details van de geschiedenis van Joodse mensen uit het begin van de negentiende eeuw echter nog onbekend zijn, kon niet bij alle dorpen in de gemeente Winsum een 'verhaal' verteld worden. Daarom doen wij, waar nodig, een appèl op uw voorstellingsvermogen.

enkele achtergronden

- In 1754 bepaalt het 'Plakkaat van het stadsbestuur van Groningen' dat Joden in de Ommelanden vrijelijk het slagervak mogen uitoefenen.
- Vanaf 1796 (de Franse tijd) geldt het 'Decreet van de Nationale Vergadering over den Gelijkstaat der Joodsche met alle andere Burgers'.
- Vóór 1795 zijn de Joden in de Ommelanden veelal in Duitsland geboren. Reden hiervoor is dat in Duitse steden gedurende de achttiende eeuw alleen de oudste zoon van een Joods gezin mocht blijven wonen in de woonplaats van zijn ouders. De overige kinderen probeerden de strenge verplichtingen van de Duitse overheid (het verplicht dragen van de 'Jodenlap' en een aparte belastingheffing) te ontlopen door naar elders te trekken.
- Vóór 1811 bestaat er in Groningen nog geen systematische persoonsregistratie.

Joodse pioniers gemeentebreed

Baflo
1727

Hartog Benjamins van Zanten (1747-1819) groeit op in een Joodse familie in Baflo en oefent daar later het beroep van slager uit. Ook zijn vader

Benjamin Hertog van Zanten (c. 1727-1774) woont al vanaf zijn geboorte in Baflo, waar hij trouwt met ene Roosje Salomons.

Ezinge
1753

De ‘Jode van Esing’, slager Benjamin Simons van Geuns (ouders te Niezijl) wordt genoemd in verband met beslaglegging op drie van zijn schapen.

1762

De grietman van Ezinge ondertekent een getuig-schrift betreffende de aankoop van koeien door Zander Moos op de markt van Ezinge. Daaruit blijkt dat het gekochte vee ‘uit gesunde plaatsen en weiden zijn gekomen alwaar tegenwoordig nog in eenigen tijd van geen besmettelijke grafserende ziekte is gehoord of vernomen’.

Winsum
Obergum
1774

Slager Izaäk Marcus van Berg uit Loppersum vestigt zich in Winsum. Ene Salmon Levie was hem in de periode 1754-1756 voorgegaan. Hij kwam in opspraak in verband met onenigheid met het ‘kno-kenhouders’-gilde uit de stad Groningen.

Garnwerd
1786

In Garnwerd wordt Ezechiël Mozes Gronsveld geboren, als oudste zoon van de Joodse slager Mozes Ezechiëls.

1797

De Joodse koopman (marskramer) Izaäk Nathans de Vries uit Harmen in Duitsland trouwt in 1797 te Garnwerd met Frootje Comprechts van der Kamp uit Nieuwolda en vestigt zich nadien in Winsum.

hoe de route af te leggen?

Op papier start de Joodse erfgoedroute, die u zowel op de fiets als per auto kunt afleggen, in het Museum Wierdenland te Ezinge en voert hij via Garnwerd, Groot Wetsinge, Sauwerd, Harssensbosch, Adorp, (Sauwerd), Winsum, Obergum en Tinallinge naar Baflo, waar het eindpunt is.

Uiteraard staat het u vrij de route ergens onderweg naar believen te beginnen en/of af te breken. Ook kunt u gewoon thuis blijven en dit boekje lezen of de kaarten bekijken.

2 voormalige gemeente ezinge

Bron: Jacob Kuyper, Gemeente-atlas van Groningen (Leeuwarden 1867).

Jacob Kuyper (1821-1908) tekende in de jaren 1865-1870 kaarten van alle toenmalige 1200 Nederlandse gemeenten. Zijn elfdelige Gemeente-atlas van Nederland verscheen tussen 1865 en 1869. Het boven genoemde deel voor de provincie Groningen bevat 59 kaarten. Kuypers kaarten zijn nog steeds erg gewild, en staan tegenwoordig wel bekend als 'Kuyperkaartjes'.

Naast vele andere details worden op de kaarten ook tollens en molens aangegeven.

ROUTE

- vanaf Museum Wierdenland de Van Swinderenweg volgen in oostelijke richting;
- direct links over de brug in Ezinge de Torenstraat in;
- bij de kerk rechtsaf Slagtersrijge en in het verlengde daarvan de Notweg volgen;
- linksaf de Allersmaweg volgen, die bij de Allermaborg overgaat in de Middagsterweg;
- bij Aduarderzijl linksaf naar het sluisencomplex met links het Waarhuis en rechts het Aduarderdiep uitmondend in het Reitdiep;
- over de brug bij de 'oude' sluis naar de 'nieuwe' sluis met informatiebord en uitzichtpunt.

Vervolg route op blz. 10.

2.1 ezinge

Museum Wierdenland, Van Swinderenweg 10.

JOODS ERFGOED / ANNO 1800

Levie Lazarus de Vries wordt in 1800 berispt door het bevoegd gezag in verband met het slachten van een schaap in Garnwerd. Hij zou de

slachting niet gemeld hebben bij het belastingkantoortje, de ‘collecte’, en werd ernstig vermaand. Dit ondanks het feit dat hij aanvoerde dat hij *‘wel daartoe aan zijn jonge orde hadde gegeven, om zulks ten collecte aan te geven, welke dat op tijd heeft verzuimd’*.

Levie Lazarus de Vries is in Drenthe geboren en komt rond de eeuwwisseling via handelscentrum/ paardenmarkt Leek (waar hij trouwt met Kaatje Samuels Leek) naar Ezinge/Garnwerd. Daar is hij kenmerkend in 1800 actief als slager en in die hoedanigheid bezoekt hij vast

ook de Ezinger markten en collega-slager en paardenkoopman Simon Benjamins van Geuns (alias van Leens). De tocht naar Ezinge en terug gaat te voet via de Hunzebocht en de sluis bij Aduarderzijk.

‘ESINGE IN HET WESTER KWARTIER VAN GROENINGEN’, aquarel door Aert Schouman (1710-1792) uit 1772, gezien vanaf de hoek Oldijk/ Van Swinderenweg, met rechts van de kerk de Torenstraat en uiterst rechts van de Wierdeweg.

Bron: Collectie Groninger Museum (foto John Stoel).

In 1801 sterft op de Allermaborg de oude borgheer, Mr. Albert Hendrik van Swinderen. Midden negentiende eeuw is zijn kleinzoon Jonkheer mr. Reneke de Marees van Swinderen borgheer van Allersma en notaris te Ezinge. In die tijd staan er in de gemeente Ezinge nog 22 Joodse inwoners ingeschreven. In de tweede helft van de negentiende eeuw neemt dit aantal gestaag af, tot er eind negentiende eeuw helemaal geen Joden meer in Ezinge zijn. Ze trokken weg naar grotere centra. Dan sterft in 1899 op Allersma de laatste borgheer. De borg wordt voor de sloop verkocht. De twintigste eeuw dient zich aan ...

EZINGE OP DE KAART

De digitale hoogtekaart van Winsum en omstreken, zoals die ook in groter formaat met reliëf te bewonderen is in het Museum Wierdenland te Ezinge, laat duidelijk zien dat zich aan de oostzijde van de gemeente, in de zogenaamde Meeden, de laagste gronden (een meter plus tot een meter onder NAP) bevinden, mede ten gevolge van het afgraven van knikklei ten behoeve van baksteen en drainagebuizen. Ook is hier de typische west-oost opstreckende medenverkaveling met parallelle sloten aanwezig, die vanuit de wierdenrij van Adorp naar Usquert in de tiende eeuw ontstond.

Aan de westzijde van Adorp, Sauwerd en Winsum, op de oevers van de donker gekleurde meanders van het (Oude) Reitdiep liggen de gronden aanzienlijk hoger (een tot tweeënhalve meter boven NAP). De vandaag veel gebruikte aanduiding 'Reitdiepdal' is dan ook wat merkwaardig. Doordat de omliggende kleigronden in Groningen inklonken of werden afgeticheld, zijn de oevers van het (Oude) Reitdiep met de daarop liggende wierden de hoogst gelegen gebieden van de provincie.

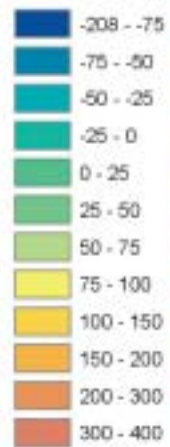
De naar donkerbruin neigende vlekken zijn de hoogst gelegen wierdendorpen. Op de plaats waar de wierde Valkum ligt is echter een donkerblauwe vlek zichtbaar ten gevolge van het feit dat de wierde in de negentiende eeuw tot circa een halve meter onder NAP werd afgegraven. Momenteel wordt deze wierde met baggerslib uit het Winsummerdiep weer 'gerestaureerd'.

Goed is ook de resterende taartpunt van de wierde van Ezinge zichtbaar, doordat bijna driekwart van de wierde door commerciële en archeologische (professor Van Giffen) afgravingen verdween.

Bron: Meetkundige dienst Rijkswaterstaat en de Topografische Dienst, Emmen. Zie ook: Louwrens Hacquebord, 'Winsum 950; het verhaal van het landschap', in: Winsum 1057-2007 (eindred. Jacques Tersteeg, Winsum 2007)16-17 en 24-26.

Hoogtekaart

Winsum

Bron: AHN 5m grid Rijkswaterstaat

ROUTE

- vanaf de oostelijke sluis over de brug de Antumerweg in zuidelijke richting volgen;
- bij de kruising recht door de Torensmauweg volgen en met de bocht mee naar links de Hunzeweg op;
- direct het eerste weggetje rechts (tegenover de ingang van de Burgemeester Brouwerstraat bij de middeleeuwse kerk) ligt 'oud Garnwerd' (Renteniersgang / Hunzeweg);
- het witte hoekhuis rechts (Hunzeweg 23) herbergde in het achtereinde tot in de vijftiger jaren van de vorige eeuw een kerkruimte van de gereformeerde kerk.

Vervolg route op blz. 11.

2.2 aduarderzijl

De oostelijke (nieuwe) sluis.

JOODS ERFGOED / ANNO 1800

Als Levie Lazarus de Vries uit Garnwerd samen met slagter Simon Benjamin van Geuns uit Ezinge naar de beestenmarkt in Winsum gaat, nemen zij de avond tevoren al het voetveer over het Reitdiep bij Aduarderzijl. 's Nachts slapen ze in de stal van boerderij 'Hunsesicht' richting Schaphalsterzijl, om zo de volgende ochtend al vroeg te kunnen helpen bij het veetransport naar de markt.

In Winsum zullen zij ook de Joodse slager Izaäk Marcus van Berg en zijn vader Markus Sekkel spreken en ook de wederwaardigheden van de inmiddels in Winsum woonachtige Joodse koopman Izaäk Nathans de Vries komen hen daar vast wel ter ore.

Bron: Collectie RHC Groninger Archieven (Foto ter beschikking gesteld door J. Delvigne).

Deze kaart uit 1710 vertoont het plan om een fortificatie bij en aan de overzijde van de oude sluis aan te leggen. Na de Tachtigjarige Oorlog heeft er in Aduarderzijl in werkelijkheid geen schans meer bestaan. Ook in de Franse tijd werd in Aduarderzijl niet gevochten; nadien is het plan vervallen.

Victor van Dam en Creesje van Geuns trouwen in 1843 en hebben hun Joodse slagerij achtereenvolgens in Aduarderzijl, Feerwerd en Ezinge. In Aduarderzijl worden de drie jongste van hun negen kinderen geboren. Dat waren Eleazer in 1857, Eva in 1859 en Heiman in 1861. In die periode bloeit Aduarderzijl op door toenemende scheep-

vaart, zowel naar het achterland, richting Aduard, als naar de stad Groningen, waar ook de grotere zeezeilschepen heengaan. Op de dijk bij Aduarderzijl wachten de zogenaamde 'scheepsjoagers', om tegen betaling de schepen door de Hunzebocht naar Garnwerd te trekken.

AUARDERZIJL OP DE KAART

Bron: Google-earth.

Aduarderzijl vandaag op de digitale fotokaart van Google-earth.

ROUTE

- terugkeren richting middeleeuwse kerk en Hunzeweg in oostelijke richting volgen;
- direct vóór de afslag naar rechts ligt tegenover de molen op de rechterhoek de oude sarrieshut (een klein belastingkantoor uit de eerste helft van de 17e eeuw) aan de Hunzeweg nr. 41;
- de molen aan de rechterhand houden en over de brug bij het Reitdiep;

- direct over de Reitdiep rechtsaf het fietspad langs de Reitdiepdijk in zuidelijke richting volgen;
- bij de afslag Karspelweg in oostelijke richting naar Wetsinge rijden;
- over het Wetsingermaar ligt aan de rechterhand aan de Karspelweg nr. 4, land en schuur van het voormalige 'Judenploatske'. Het huidige voorhuis is van later datum.

- over het Reitdiep de Garnwerderweg volgen naar Winsum;
- bij de Provincialeweg rechtsaf richting Sauwerd/Adorp/Groningen;
- bij Groot Wetsinge rechtsaf (zie informatiebord aan oude pastorie) de Karspelweg volgen;
- direct na de zigzagbocht vóór de brug over het Wetsingermaar ligt aan de linkerhand aan de Karspelweg nr. 4, land en schuur van het voormalige 'Judenploatske'.

Vervolg route op blz. 14.

2.3 garnwerd

Hunzeweg 23 (oud Garnwerd).

JOODS ERFGOED / ANNO 1801

In 1801 krijgen Levie Lazarus de Vries en zijn vrouw Kaatje Samuels Leek (1779-1846) een dochtertje, dat Ester heet. Het culturele isolement en gemis aan een Joodse geloofsgemeenschap in het noordelijk Westerkwartier zal de jonge vader met regelmaat naar het nabijgelegen Winsum hebben gebracht, waar zich al vroeg de vorming van een Joodse gemeente aftekent. De slagersfamilie Van Berg is daarin de spil. Maar ondanks de officiële godsdienstvrijheid blijven de Joden met hun eigen taal en zaterdagrust toch een vreemd element op het Groninger platteland; burgers van twee werelden ... nooit echt geaccepteerd.

De oudste dochter van Levie Lazarus de Vries, de in Garnwerd geboren Ester Levies (1801-1830), trouwt in 1820 te Winsum met godsdienstleraar Eliazer Josephs de Haan (1791-1849) uit Edam. Het paar krijgt drie kinderen en woont vanaf 1821 in Garnwerd. Of Eliazer daar godsdienstles gaf is onduidelijk; hij is ook slager/koopman. Oud Garnwerd raakt in die tijd minder 'in tel' en is daardoor een mogelijk goedkope woonlocatie voor Joodse allochtone inwoners (het gereformeerde kerkje aan Hunzeweg 23 wordt door niet-bevestigde bronnen wel in verband gebracht met Joods onderwijs). In 1848 vertrekt Eliazer de Haan naar Aduard, waar hij een jaar later overlijdt.

Bron: Collectie RHC Groninger Archieven (Foto ter beschikking gesteld door J. Delvigne).

Detail van de kaart van Antoni Coucheron uit 1630 van het karspel Garnwerd. De kanalisatie van het Reitdiep werd in 1629 voltooid. Nadien ontwikkelt Garnwerd zich richting Reitdiep, zoals blijkt uit de later ingetekende molen, tegenover de toenmalige zogenaamde 'sarrieshut', waar de boeren hun belasting moesten betalen voor het gemalen koren. Oud Garnwerd bevindt zich zuidwestelijk van de middeleeuwse kerk, waar nu de Renteniërs gang is. Aan- en afvoer verliepen toen via de waterweg die uitmondt in het Aduarderdiep. De hedendaagse brug, café Hamming en de zo karakteristieke Burgemeester Brouwerstraat van Garnwerd met de lage huisjes bestonden nog niet.

GARNWERD OP DE KAART

Fragment van de kaart van Antoni Coucheron uit 1630 van de kanalisatie van het Reitdiep en de landerijen in de Kromme Raken en onder Garnwerd. Op deze, overigens in kleur uitgevoerde manuscriptkaart is prachtig zichtbaar hoe de vier meanderende lussen van het Oude Reitdiep ten westen van Wetsinge, Bellingeweer en Winsum/Obergum door het 'nije canael' werden afgesneden en hoe

Garnwerd plotseling aan het water kwam te liggen.

Door de kanalisatie werden de landerijen van diverse boeren ten gevolge van het te graven kanaal en de aan te leggen dijken niet alleen soms verkleind, maar ook doorsneden. Nauwkeurig heeft Coucheron de diverse percelen in beeld gebracht en aangegeven welke boeren zouden worden gecompenseerd, mede ten gevolge van het feit dat enkele bedrijven moesten worden verplaatst en/of percelen land moesten worden geruild.

Bron: Collectie RHC Groninger Archieven (Foto ter beschikking gesteld door J. Delvigne).

3 voormalige gemeente adorp

Bron: Jacob Kuiper, Gemeente-atlas van Groningen (Leeuwarden 1867).

De kaart laat, naast vele andere details, duidelijk de borgterreinen te Groot Wetsinge (Nieuw Onsta), Sauwerd (Oud Onsta) en Harssebosch zien, alsmede het armhuis en twee molens in Adorp en de molen in Klein Wetsinge.

ROUTE

- de Karpelweg in oostelijke richting volgen naar Groot Wetsinge;
- direct na de oude pastorie (zie informatiebord) rechtsaf het smalle klinkerpaadje naar de molen bij Klein Wetsinge volgen en daarna de Valgeweg naar Sauwerd volgen en rechtdoor het Hoogpad op.

- in oostelijk richting terugrijden naar de provinciale weg en rechtsaf richting Sauwerd;
- in Sauwerd bij de stoplichten naar rechts, dan meteen weer rechts de Schoolstraat in en vervolgens de eerste straat links (Tuinbouwstraat) en dan links het Hoogpad op.

Aan het Hoogpad bevindt zich rechts het terrein van de in 1840 gesloopte middeleeuwse kerk van Sauwerd met het beeld van de knielende vrouw, informatiebord en fraai uitzicht.

Vervolg route op blz 16.

3.1 groot wetsinge

Karspelweg 4, het 'Jeudenploatske'

JOODS ERFGOED / ANNO 1803

Levie Lazarus de Vries uit Garnwerd zoekt met zijn koopwaar de overkant van het Reitdiep op. Om concurrentie te vermijden, trekt hij in zuidelijke richting het district Adorp/Sauwerd in. Zo komt hij ook bij het buurtschap Groot Wetsinge. Daar verkoopt hij huiden en smeer en biedt zijn diensten als slachter aan. Ook bij de hoeve aan de Karspelweg nr. 4, waar het land aan een afgesneden lus van het Reitdiep grenst, knoopt hij wel eens een praatje aan. Hij wil het Westerkwartier wel verlaten; zoekt met zijn jonge gezin een betere plek voor handel en wandel.

Marskramer of kiepkerel.

In 1803/1804 krijgen in het Westerkwartier 122 marskramers (waarvan 26 Joods) vergunning om rond te gaan met ‘copenschappen’; één van hen zal ‘scheerenslijpen’. Ook koopman/ marskramer Izaäk Nathans de Vries uit Winsum krijgt een vergunning. Hij doet goede zaken en staat tien jaar later bovenaan de lijst van Joodse belastingplichtigen. In 1831 koopt hij voor 2750 gulden op een publieke verkoop de kapitale boerderij aan de westelijke rand van het kerspel Wetsinge en vestigt zich daar. Zijn geldelijke steun aan de ringsynagoge van

Winsum is in die tijd het hoogst van allemaal. Korte tijd is hij penningmeester van het bestuur, daarna volgt zijn zoon Nathan Izaäks hem op. Diens familie drijft in Winsum een wolhandel en vellenbloeterij. Izaäk Nathans’ andere zoon, Comprecht, wordt landbouwer te Wetsinge, op het ‘Jeudenplaotske’.

Het ‘Jeudenplaotske’ aan de Karspelweg 4 in Groot Wetsinge. Joodse boeren waren omstreeks 1800 een hoge uitzondering.

*Bron:
Foto E. Bakker.*

GROOT WETSINGE OP DE KAART

Ten westen van het 'Jeudenploatske' te Wetsinge liggen de meanders van het Oude Reitdiep en het later gegraven Wetsingermaar. Op de digitale foto-Google-earthkaart zijn her en der in de diverse percelen nog oude verkavelingspatronen zichtbaar door een donkere verkleuring. Op de akker tegen de provinciale weg zijn zelfs nog de wat donkere sporen van de omgrachting en funderingen van de Wetsinger Onstaborg te ontwaren.

Bron: Google-earth.

ROUTE

- vanaf het Hoogpad via de Kerkstraat naar de provinciale weg;
 - rechtsaf over de provinciale weg richting Adorp;
 - - even buiten Sauwerd rechtsaf slaan richting Hekikum;
 - bij Hekikum linksaf de weg vervolgen: het fietspad voert over de dijk langs het Reitdiep;
 - aan het eind van het fietspad linksaf richting Wierumerschouw;
 - aldaar de brug rechts laten liggen en de weg vervolgen richting Paddepoel;
 - na circa 1 km links over het fietspad naar Harssensbosch;
 - in het onlangs gerestaureerde boerderijtje kunt een kijkje nemen.
 - - de provinciale weg volgen door Adorp heen richting Groningen;
 - circa 1 km buiten Adorp parkeert u aan uw rechterhand uw auto op de parkeerplaats;
 - u wandelt vervolgens over het voetpad naar Harssensbosch;
 - in het onlangs gerestaureerde boerderijtje kunt u een kijkje nemen.
- Vervolg route op blz. 20.

3.2 sauwerd

Voormalig kerk- en borgterrein aan het Hoogpad.

JOODS ERFGOED / ANNO 1805

Rond 1805 vestigt Levie Lazarus de Vries zich met zijn vrouw Kaatje en zijn vier jaar oude dochtertje Ester Levies in Sauwerd, gemeente Adorp. In 1806 wordt daar een tweede dochter, Eltje Levies, geboren. Levie Lazarus is dan de enige Joodse slager in de gemeente Adorp-Sauwerd. Mogelijk bieden de godsdienstige voorschriften voor het slachten de Joodse slagers in die tijd concurrentievoordeel op de niet-

Joodse slagers, die niet aan die wetten gebonden zijn. Inachtneming van de Joodse wetten biedt de dorpelingen immers garantie op vlees van goede kwaliteit.

De middeleeuwse kerk van Sauwerd met losstaande toren..

Bron: Aquarel van H.K. de Maat, circa 1840.

In Leek wordt op 1 mei 1805 voor het eerst melding gemaakt van een Joodse geloofsgemeente met betrekking tot grondpacht voor een begraafplaats (in 1805 reeds ‘voor een geruijmen tijd gebezigd’). Buiten de centra leggen de geïsoleerd levende plattelands Joden in die tijd vaak lange afstanden af om aan hun veelal orthodoxe geloofslevens invulling te geven.

Als het aantal Joodse inwoners in (Winsum-) Obergum en Eenrum begin negentiende eeuw toeneemt, krijgen deze plaatsen ook voor het noordelijk deel van het Westerkwartier (aan de westkant van het Reitdiep) een centrumfunctie.

Bron: Joodse slagerij in het Openluchtmuseum Het Hoogeland in Warffum.

Foto: Felix Lemstra.

SAUWERD OP DE KAART

De familie van de Onsta's speelde vanaf het begin van de veertiende eeuw een zeer belangrijke rol in de Ommelanden. Ten tijde van de ongeregeldheden tussen de Schieringers en Vetkopers, rond 1400, wordt de borg te Sauwerd, die dan mogelijk bewoond is door of eigendom is van Aylko Onsta, door de Groningers belegerd en ingenomen. Bijna een eeuw later, in 1498, als Hiddo en Eilko Onsta hoofdelingen te Sauwerd zijn, wordt de borg wederom voor een deel door de Groningers verwoest.

Hetzelfde lot valt de borg te beurt tijdens de Tachtigjarige oorlog, wanneer Spaanse soldaten het huis met toebehoren grotendeels in de as leggen. Omstreeks 1628 was de behuizing nog steeds 'ruïneus' en woonde er een arbeider. Blijkens de onderstaande kaart van Egbert Haubois uit 1641 was de situatie ook toen nog dezelfde.

Bron: www.ubbega.nl.
 Fragment van de kaart
 van de zeventiende
 eeuwse kaartenmaker
 Egbert Haubois uit
 1641.

*De contouren van de grotendeels verwoeste
 borg en de kerk van Sauwerd in 1641.*

Bron: www.ubbega.nl. Fragment, getekend naar de kadasterkaart van de gemeente
 Adorp, sectie B 2, no. 271.

*Op de kadasterkaart is nog duidelijk de omgrachting en het borgter-
 rein te zien, alsmede de kerk met losstaande toren, die beide in 1840
 zijn afgebroken.*

*Het terrein is daarna diep afgegraven en de grachten gedempt.
 Daardoor is een steile wand ontstaan tussen het terrein en de wierde
 van Sauwerd, waar vroeger de kerk stond. Het huisje op het terrein is
 uiteraard verdwenen. Bij de ingang van het terrein staat een nieuw
 huisje waarop "schathuis" staat.*

Hierna komt de borg in handen van diverse families. Ergens in de zeventiende eeuw moet het huis herbouwd zijn.

Uiteindelijk verkreeg in 1725 Alegonda Maria Tjarda van Starkenborgh, geboren Clant, de borg met alles wat daar aan stallingen, schathuizen, appel- en andere hoven, gronden, grachten, singels, bomen en plantages toe behoorde, alsmede de staande jurisdictie en staande collatie van Sauwerd, de halve schepperij van Sauwerd en Wetsinge, de staande zijlrechten van Sauwerd en Tijum en andere rechten en landerijen. Uiteindelijk kwamen Wetsinge, waar omstreeks 1550 door Aepke Onsta ook een borg was gebouwd, en Sauwerd door allerlei verkopen en overdrachten weer in één hand. Dit betekende het eind van de Onstaborg te Sauwerd. Het huis werd gesloopt en de rechten gevoegd bij het huis te Wetsinge. In 1765 en 1766 verkocht douairière Rengers met het huis te Wetsinge ook het schathuis te Sauwerd en het binnenhof met de daarom lopende gracht.

Bron: www.ubbega.nl. Links een vergroting van de borg naar de zogenaamde 'Coenderskaart', en rechts een voorstelling uit de achttiende eeuw van een onbekende tekenaar (G.A.Groningen). Zie ook Meindert Schroor, De atlas van Kooper: oude kaarten van de provincie Groningen (Bedum 2003) 32-33, 37-39 en kaart 34.

In 1677/1678 gaven de gebroeders Wilhelm en Egbert Coenders de eerste echte wandkaart van de provincie Groningen uit, die zich vooral ook onderscheidde door het prachtige passe-partout, dat voorzien werd van kleurrijke voorstellingen van vierentwintig Groningse borgen met bijbehorende familiewapens. Op de kaart zelf, die de titel 'Prov. Groningae et Omlandiae' droeg, zijn op diverse plaatsen vrij klein, maar zeker wel waarheidsgetrouw, nog meer belangrijke huizen ingetekend, onder andere ook de Onstaborg te Sauwerd. Uit de tekeningen boven en diverse historische bronnen blijkt dat het geheel uit tenminste een drietal aan elkaar gebouwde huizen bestond.

ROUTE

- vanaf Harssensbosch naar de provinciale weg: daar oversteken en linksaf over de provinciale weg in noordelijke richting door Adorp en Sauwerd naar Winsum;

- iets voorbij Groot Wetsinge, direct na het passeren van het Wetsingermaar bij Huize Tilburg rechtsaf de Winsummermeeden in;
- over het brugje over de Oude Ae linksaf en in de bocht de Oude Ae weer terug oversteken;
- dan linksaf de Munsterweg (Lombok) volgen tot aan de Joodse begraafplaats aan uw linker hand.

- na het passeren van het plaatsnaambord Winsum eerste weg rechts, de Meeden, inslaan;
- direct na het passeren van het verpleeghuis De Twaalf Hoven aan uw rechterhand slaat u rechtsaf en bereikt u via Lombok en de Netlaan de Joodse begraafplaats aan de Munsterweg.

Vervolg route op blz. 25.

3.3 harssensbosch

Voormalige borgplaatsen en boerderijtje

HARSSENSBOSCH OP DE KAART

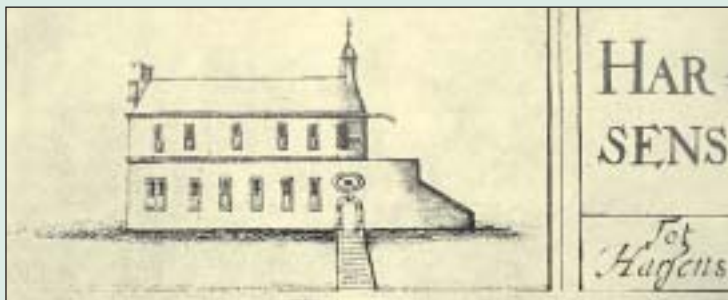
De twee opeenvolgende borgen die Harssensbosch ooit heeft gekend lagen aan een verzande bedding van de rivier de Hunze, het Selwerderdiepje. De kleine verhogingen en laagtes op het terrein zijn de restanten van de grachten en wallen waarmee de borgen waren

Bron: Google-earth.

De omgrachting en het reliëf van de terreinen van de oude en nieuwe borg te Harssensbosch zijn op de digitale fotokaart van Google-earth prachtig te zien. Het boerderijtje bij de ingang van de jongere borg is onlangs herbouwd.

omgeven. Van de borgen zelf is niets bewaard gebleven. Mogelijk werden de stenen van de oudste borg later gebruikt voor de bouw van de nieuwe borg. De oudste borg dateert uit de veertiende eeuw. In een schriftelijke bron uit 1371 wordt melding gemaakt van ene Aytardus de Hersinze, een hoofdelling in Ubbega. Mogelijk was hij de bewoner van de eerste borg. Rond 1540 werd een nieuwe borg gebouwd door ene Peter Entens, zoon van een hoofdelling van Harssens. De nieuwe borg bleef amper tweehonderd jaar bestaan: al in 1742 werd hij gesloopt. Veertig jaar later, in 1785, verdween ook de kerk van het nabijgelegen dorp Harssens.

Bron: Meindert Schroor, De atlas van Kooper: oude kaarten van de provincie Groningen (Bedum 2003) 32-33, 37-39 en kaart 34.

De 'nieuwe' borg te Harssensbosch naar de zogenaamde 'Coenderskaart' (1677/1678).

Bron: Zie ook Meindert Schroor, De atlas van Kooper: oude kaarten van de provincie Groningen (Bedum 2003) 32-33, 37-39 en kaart 34 en Ben Westerink, 'De kerk van Harssens', in: Infobulletin Winshem, jrg. 10 (2005) 11-12

Goede afbeeldingen van de kerk van Harssensbosch zijn niet bekend. Op de reeds eerder genoemde kaart van de gebroeders Coenders uit 1677/1678 is een schets van de kerk en de borg te zien. De kerk heeft een losstaande toren die even hoog lijkt als het schip. Volgens de overlevering zou de kerk van Harssens zeer fraai zijn geweest. De vloeren waren belegd met witte en zwarte marmeren platen. In 1716 werd in het koor nog een Van Ewsum ter aarde besteld. Rond 1740 werd de borg afgebroken. Van de kerk van Harssensbosch rest nog slechts de luidklok, die vandaag ieder uur te horen is, ook al wordt hij geluid te Adorp.

3.4 adorp

ADORP OP DE KAART

Dr. Gozewinus Acker Stratingh werd op 25 maart 1804 in Adorp geboren en overleed daar op 22 oktober 1876. Hij was de zoon van ds. Everardus Stratingh en Margien Cleveringa. In 1820 begon Stratingh met zijn studie geneeskunde, waarin hij in 1828 promoveerde. Kort hierna startte hij een geneeskundige praktijk in Groningen en huwde hij met Katharina Johanna Pelinck, dochter van de Scheemder predikant ds. J. Pelinck.

Rond 1830 zegde Stratingh de geneeskunst, die hem maar matig boeide, vaarwel en legde hij zich geheel toe op het schrijven van diverse werken over de geschiedenis en natuurhistorie van de provincie Groningen. Naast deze werken vervaardigde Stratingh verscheidene historische kaarten, waaronder ook deze bijzonder fraaie kaart uit 1837. Op de kaart zijn diverse wierden en hun hoogte aangegeven.

Bron: G. Acker Stratingh, Kaart van de provincie Groningen met aanduiding van de grondgesteldheid en den waterstaat en vele, voor de geschiedenis van haren bodem belangrijke bijzonderheden (Groningen 1837).

Bron: website www.dewoonomgeving.nl
(nu www.watiswaar.nl).

Kadastraal verzamelplan van de voormalige gemeente Adorp.

ROUTE

4 voormalige gemeente winsum

De gemeentekaarten van Kuyper geven naast Nederlandse mijlen ook een 'half uur gaans'- schaal aan. Bij een normaal looptempo bedraagt deze afstand ongeveer 2500 meter. Vanuit Obergum deed je er toen dus ongeveer ruim een half uur over om van Obergum naar het vroegere borgterrein van 'De Braak' te lopen en een kwartier naar het voormalige borgterrein van de Tammingaborg in Bellingeweer.

Van de voormalige borgen in Winsum en Obergum zijn alleen de oostelijke Ripperdaborg (nu de Ripperdaheerd achter het station) en De Braak (De Brake) nog zichtbaar. De westelijke Ripperdaborg en Blauwborg worden niet meer aangegeven. 'Batje borg', zo'n twintig minuten gaans ten westen van Obergum, heeft weliswaar de naam 'borg', maar is feitelijk een latere opvolger van Lutkehuisterheerd, een borg die toen op de, in de negentiende eeuw compleet afgegraven wierde Lutkehuizen lag, iets ten westen van Baatjeborg, waar de weg en het Winsumer diep een bocht maken.

De stippellijnen op Kuypers' kaart geven voetpaden aan, vaak ook oude kerkpaden.

Bij Winsum worden zelfs twee scholen aangegeven en twee molens. De school aan de huidige Praediniusstraat was er toen nog niet en over een molen iets ten westen van de Hoofdstraat-Winsum is tot nu toe niets bekend. Intrigerend toch?

- via Netlaan / Lombok in westelijke richting rijden;
- bij De Meeden rechtsaf en dan over het Winsumerdiep door wijk De Brake 1 rijden;
- via De Ploeg en linksaf de Braaksterlaan in;
- bij de Onderdendamsterweg naar links en aan het einde weer links de Wierdaweg op (NB. niet over de rotonde!);
- de eerste straat links is de Westerstraat. Op de locatie van nummer 12 (hoek Kerkstraat) woonde Abraham de Vries, de laatste rebbe van Winsum (daar schuin tegenover - op nummer 21 - was tot 1879 een huissynagoge gevestigd).

Vervolg route op blz. 28.

4.1 winsum

Joodse begraafplaats aan de Munsterweg.

JOODS ERFGOED / ANNO 1807

In 1807 krijgt Levie Lazarus de Vries in Sauwerd een derde dochter; zij heet Sara Levies. Naast zijn werk als slager blijft Levie Lazarus ook koopman. Een aanmaning van ene Lammert Meijer Gans omtrent betaling van geleverde winkelwaren kan er op duiden dat hij deze waren inkocht om ze door te verkopen. De gezinsuitbreiding brengt kosten met zich mee. Kostwinner Levie Lazarus trekt rond met zijn waren en doet zaken onder Winsum, ... een praatje hier en daar, in Wetsinge, op de Winsumer-meden. De negentiende eeuw brengt bedrijvigheid in Winsum-Obergum, de bevolking groeit. Levie Lazarus de Vries weet wat er speelt in de regio en bezoekt in Obergum ook trouw de oude vader van slager Izaäk Marcus van Berg.

Grafsteen Roosje de Vries (1889-1941), laatst bijgezette steen op de Joodse begraafplaats in Winsum. De overige dertien Joodse inwoners in Winsum-Obergum stierven allen in Auschwitz

Bron: Foto Erna Bakker.

WINSUM OP DE KAART

Deze zogenaamde 'manuscriptkaart' (d.w.z. met de hand getekend) van de zogeheten 'stadslanden' rond Winsum uit 1727 is te vinden in de prachtige Atlas der Stadslanden van Groningen. Nadat de stad Groningen in de loop der tijd dankzij haar grote politieke invloed in de provincie velerlei bezittingen (landerijen, huizen, bruggen, aanwassen, venen etc.) had verworven en zich na de Reductie (1594) ook meester had gemaakt van enkele voormalige kloostergoederen, ontstond in de loop der tijd met het oog op een goed beheer van dit bezit (vgl. verpachtingen en belemmingen, opbrengsten, maar ook gevaar van verduistering) meer en meer de behoefte de stedelijke eigendommen zorgvuldig te boek te stellen. In 1724 gaf het stadsbestuur aan kaartenmaker Hindrik Warner Folckers opdracht 'de stadplaatsen en landerijen' op te meten en in kaart te brengen. Tussen 1724 en 1729 tekende Folckers in totaal 63 sobere, maar opmerkelijk mooie en betrouwbare kaarten, alle 54 cm. hoog en 75 cm. breed. De metingen werden gedaan volgens de plaatselijke maat (bv. in deimten, grazen of jukken). Op alle kaarten gaf Folckers door middel van een kompas-roos het noorden aan. In totaal bleek na inventarisatie dat het stads-eigendom in de provincie 5170 ha (= 4% van de provincieoppervlakte) omvatte. Al deze bezittingen werden pas na permissie van koning Lodewijk Napoleon in 1810 verkocht.

Reeds in september 1578 verwierf de stad de westelijke Ripperdaborg en de nabij gelegen Vrouw Aemkenheerd. De borg zelf is op de kaart niet meer aanwezig, maar moet gelegen hebben op het omgrachte eilandje (NB. een klein deel van de omgrachting is vandaag nog te zien voor de Rabobank) direct ten zuiden van de Vrouw Aemkenheerd. Zes jaar later maakte de stad zich tevens meester van de oostelijke

Ripperdaheerd met de vierkante omgrachting (vandaag boerderij Ripperdaheerd ten oosten van het station).

De kaart heeft een kompasroos naar het noorden en is gemeten met roeden van 15 voet, die omgerekend naar 'stadsroeden van 14 voet' een totale grootte van het gemeten oppervlak oplevert van '164? gras en 30 roeden stads' (= circa 80 ha). Volgens de gekleurde grenzen en gebruikte lettertypen ter aanduiding van de afzonderlijke percelen was dit stadseigendom, blijkens een hier niet afgedrukte tabel op de kaart, verpacht aan vier verschillende gebruikers, t.w. normale hoofdletter A t/m F aan Lutje Jans (langs 'tOldaipke), 1 t/m 13 aan Jan Dieters (langs de Miedeweg = Netlaan), gotische A t/m I aan Richart Jans weduwe (huidige sportvelden van Hunsingo) en gekrulde A t/m K aan Allert Pieters weduwe (het land tussen de afgebeelde kerk van Winsum, de oostelijke Ripperdaheerd en Hoofdstraat-Winsum). Ten noorden en zuiden van de landerijen zijn nog de kerken van respectievelijk Obergum (alsmede een stukje Winsumerdiep) en Bellingeweer afgebeeld.

Linksonder, in het zuidwesten, aan het eind van 'tOldaipke staat aangegeven dat daar het 'Hiem van Lutje Jans' lag, tegenwoordig het nog bestaande boerderijtje bij Oldenzijl.

Bron: Meindert Schroor, De Atlas der Stadslanden van Groningen (1724-1729) (Groningen 1997) kaart 31. Zie ook: Paul Noomen, 'Winsum in de Vroege Middeleeuwen', in: Winsum 1057-2007 (eindred. J. Tersteeg Winsum 2007) 65-87.

ROUTE

- de Westerstraat uitrijden, rechtdoor de Oosterstraat in en dan links de Schoolstraat in. Daar ligt aan uw linkerhand op nummer 24 (iets terugliggend tussen Schoolstraat en Nieuwstraat) de in 1879 gebouwde synagoge van Winsum-Obergum, die tot 1934 diende voor de Joodse eredienst en nadien als N.A. de Vriesgebouw dienst deed als vakbondsgebouw en buurthuis;
 - de Schoolstraat uitrijden in noordelijke richting en aan het eind rechtsaf slaan over de Onderdendamsterweg richting Onderdendam;
 - na het passeren van de rotonde linksaf richting Tinallinge.
- Vervolg route op blz. 33.

4.2 obergum

Westerstraat 21, locatie huissynagoge (1828-1879).

JOODS ERFGOED / ANNO 1809

In 1808 komt in Sauwerd de gereformeerde kerk gereed. In datzelfde jaar overlijdt Marcus Sekkel, de vader van slager Izaäk Marcus van Berg in Winsum. Ook vestigt Levie Lazarus de Vries zich dat jaar in Winsum-Obergum. Hij staat te boek als slager/kerkbeheerder en krijgt er in de periode 1809/1819 in Winsum nog vier kinderen bij. Het zijn Rachel, Betje, Samuel en Lazarus.

Bij invoering van de godsdienstvrijheid in het begin van de negentiende eeuw geeft de Joodse gemeenschap van Obergum aan in aanmerking te willen komen voor erkenning. Rond 1810 worden er in Winsum-Obergum waarschijnlijk al Joodse erediensten gehouden (mogelijk in het huis van slager Van Berg). In 1816 wordt Winsum als eerste Joodse ringgemeente in Noordwest Groningen officieel erkend. De ring Winsum omvat dan circa honderd leden. Aan het eind van de negentiende eeuw zal dit aantal bijna verdubbeld zijn. Het ringgebied

strekt zich uit van Adorp tot Leens en van Bedum tot Ulrum. Vanaf 1828 is er een huissynagoge in de Westerstraat, thans huisnummer 21. Levie Lazarus de Vries sterft in 1837, zijn vrouw Kaatje sterft tien jaar later in 1847. Eén jaar na haar dood wordt hun kleinzoon Abraham de Vries, de laatste rebbe van Winsum, geboren.

*Rabbijn Abraham
De Vries (1848-1933).*

*Nardus (N.A.)
De Vries (1878-1924).*

Vanaf 1879 heeft de Joodse geloofsgemeenschap de nieuw gebouwde sjoel (met vrouwengalerij en heilig bad) in de Schoolstraat nummer 24 in Obergum in gebruik. Maar, vanaf begin twintigste eeuw verruilen veel Joden in hun zoektocht naar werk en inkomen het platteland voor meer stedelijke centra. Deze terugloop van de Joodse plattelandsbevolking brengt met zich mee dat in de synagoge in Winsum-Obergum na de dood van rabbijn Abraham de Vries geen Joodse erediensten meer worden gehouden.

In 1934 wordt de sjoel omgebouwd tot verenigings- en vakbondsgebouw en krijgt de naam 'N.A. de Vriesgebouw'; vernoemd naar achterkleinzoon Nardus (wolhandelaar, drankbestrijder, vrijdenker en politicus) van de fortuinlijke marskramer Izaäk Nathans de Vries uit Wetsinge. Anno 2008 krijgt de synagoge in Winsum de status van gemeentelijk monument en streeft men de restauratie na, naar de oorspronkelijke bouwvorm van 1879.

OBERGUM OP DE KAART

Aangezien de heffing van grondbelasting op bebouwde en onbebouwde percelen vóór het eind van de achttiende eeuw van provincie tot provincie, streek tot streek en stad tot stad erg verschillend was (NB. niet zelden waren aanzienlijke lieden vrijgesteld!), bedachten de Fransen, die met de Franse Revolutie de idee van 'Gelijkheid' hoog in het vaandel droegen, een regelgeving om deze te uniformeren. Na de komst van de Fransen in Nederland in 1795 werden ook alle Franse wetten en voorschriften hier van kracht. Bij decreet van 1811 werd besloten een Nederlands kadaster naar Frans model tot stand te brengen. Uiteindelijk duurde het nog tot 1832, voordat alle metingen en kadasterkaarten gereed waren.

De kadasterkaarten bestaan uit losbladige kaartsystemen (totaal voor Nederland meer dan 17.000 kaarten). Veelal per gemeente zijn er twee soorten kadasterkaarten, namelijk zogenaamde 'verzamelplans' en 'minuutplans'. De verzamelplans zijn overzichtskaarten per gemeente, die vaak een schat aan informatie bevatten over de geschiedenis, buurtschappen, waterlopen, wegen etc. of, zoals op het verzamelplan van de voormalige gemeente Winsum, ook over de wierden. Op deze plans is ook aangegeven in hoeveel verschillende 'secties' de gemeente is verdeeld. Iedere sectie is vervolgens op afzonderlijke kaarten, de zogenaamde 'minuutplans' zeer gedetailleerd en per ceel voor perceel, met bijbehorend nummer, uitgewerkt. Bij iedere minuutplankaart behoort vervolgens een zogenaamd 'OAT', een 'Onderling Aanwijzende Tafel', een tabel eigenlijk waarop zeer nauwkeurig de eigenaren van de diverse percelen, hun beroep, de omvang en het gebruik van de percelen en de hoogte van de grondbelasting staan genoteerd.

Bron: website www.dewoonomgeving.nl (nu: www.watiswaar.nl).

Op het bovenstaande kadastrale verzamelplan van de voormalige gemeente Winsum is duidelijk zichtbaar dat de gemeente opgedeeld was in zes secties: A = Maarhuizen, B = Obergum, C = de Meeden, D = Winsumer Meeden, E = Winsum en F = Schilligeham. De letteraanduiding voor de secties begon altijd in het noordwesten van een gemeente met de A en vervolgde dan met B, C, D... met de klok mee.

Deze beide hiernaast afgebeelde kaarten van de wierde van Obergum zijn een klein fragment van het zogenaamde 'minuutplan' van sectie B van de kadastrale kaarten van de voormalige gemeente Winsum.

Dit minuutplan werd in 1828, opmerkelijk nauwkeurig via driehoeksmeting (NB. centraal meetpunt was de kerktoren van de kerk van Winsum), getekend door landmeter eerste klas, R.B. van Leggelo. Op de oorspronkelijke kaart van Van Leggelo ligt niet het noorden, maar het zuiden (vgl. het Winsumerdiep) boven. Op de hiernaast afgebeelde bewerking is het noorden bovenaan geplaatst.

Op de vele percelen zijn ook exact, indien bebouwd, de contouren van de gebouwen aangegeven. De blauw gekleurde gebouwen op de oorspronkelijke kaart, onder andere de Nicolaaskerk en enkele huisjes in de Oosterstraat, die eigendom waren van de kerk, waren in die tijd vrijgesteld van grondbelasting.

De kaart laat helder de structuur van de wierde Obergum herkennen. In het midden, op het hoogste punt, staat de kerk. De zogenaamde ossegang wordt gevormd door de Hoofdstraat-Obergum, de Westerstraat en de Onderdendamsterweg-Wierdaweg (vroeger geheuten: 'Weg Achterom'). De Oosterstraat is een latere uitbreiding van de bebouwing en ligt mogelijk op een kleinere aangrenzende wierde of op een soort dijk.

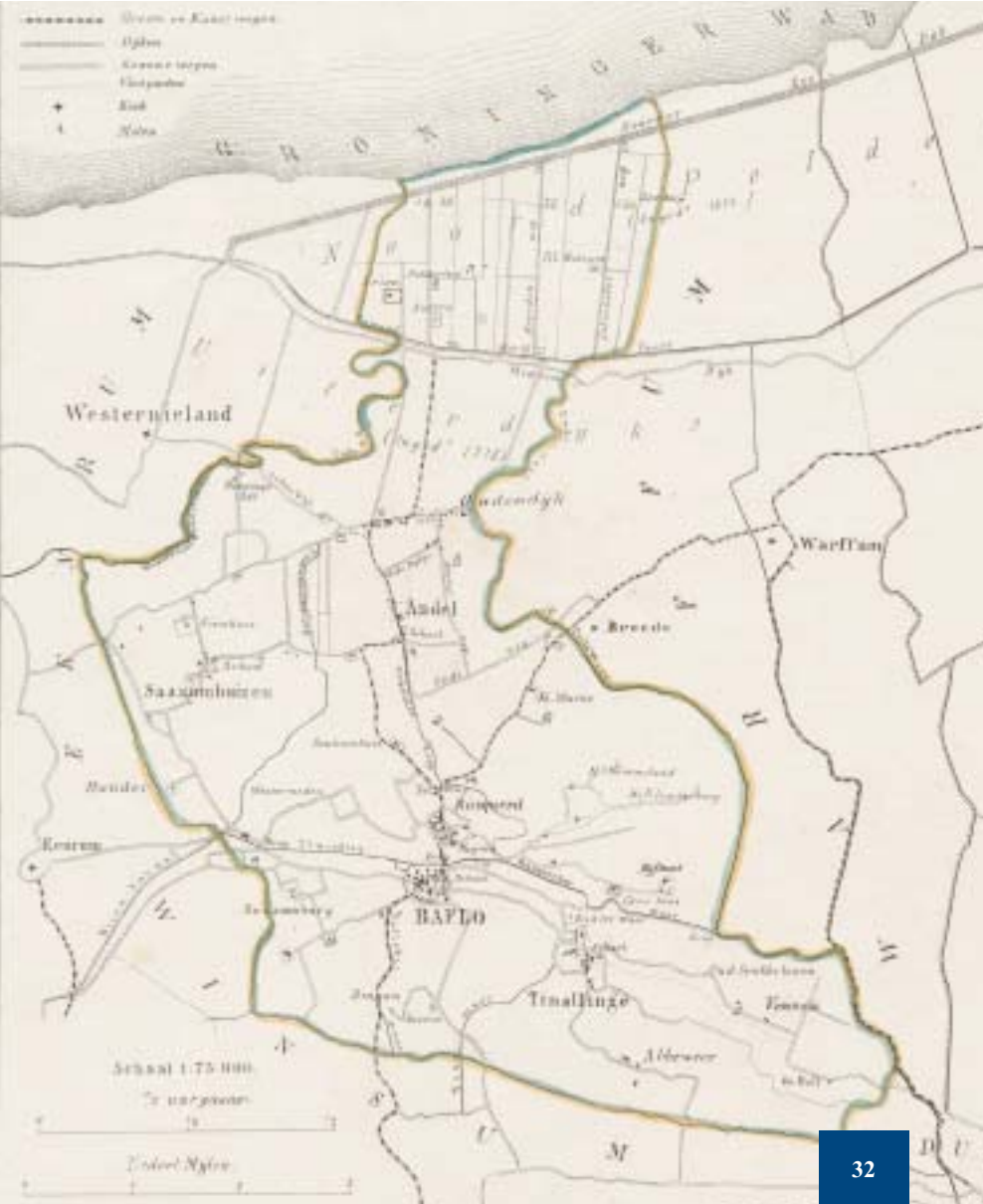

Bron: Bewerking naar het oorspronkelijk minuutplan. Jacques Tersteeg.

Boven in de oude kaart (zuidzijde) is nog net de plaats te zien waar 'tOldaipke uit het Winsumerdiep stroomde. Aan de overzijde hiervan lag een weiland met ingetekende dobbe. De dobbe vormt nu de vijver voor het huis van de familie Lemstra aan de Wierdaweg. Rechts hiervan zijn bij Huis Zaandam ook twee cirkeltjes te ontwaren. Dit was de kalkbranderij van de toenmalige familie Wierda.

Bron: website www.dewoonomgeving.nl (nu: www.watiswaar.nl).

5 voormalige gemeente baflo

De Kuypersgemeentekaart van Baflo brengt duidelijk de opeenvolgende indijkingen van de polders tegen het Wad in 1718 en 1811 in beeld, alsmede de radiale tweelingwierde Baflo en Rasquert.

Tevens ontwaart men onder andere nog de contouren van een tweetal verdwenen borgen: ten westen van Baflo de Saaxumburg, die tegen de huiswierde Lutke Saaxum lag. In het verre verleden was Lutke Saaxum een kerspeldorp, doch de kerk werd al in 1468 afgebroken.

Direct ten noorden tegen de wierde Tinallinge lag de borg Ter Weer, die voor het eerst in 1662 wordt vermeld. De borg was tot 1671 eigendom van de familie van Starckenborgh, hoofdeling van Tinallinge, en daarna tot aan de afbraak rond 1720 van Pompeius Gruys. Over deze plaats loopt nu de weg en ligt de huidige boerderij Ter Weer.

Bron: Jacob Kuyper; Gemeente-atlas van Groningen (Leeuwarden 1867).

Bron: Google-earth.

Voor de provincie tekende Hindrik Warner Folckers onderwijl gedurende 8 jaar ruim 110 kaarten, totdat hij in 1729 overleed en opgevolgd werd door de jonge Groningse kaartenmaker, Henricus Teijsinga, die uiteindelijk in 1736 zijn laatste kaart afrondde.

De eerste kaarten werden in 1722 in opdracht van de 'Rentmeester der Provincie vaste goederen', de krachtdadige, uit Zweden afkomstige Thomas van Seeratt, die mede belast was met het herstel van de dijken en sluisen, vervaardigd door de al even doortastende, uit Coevorden afkomstige kaartenmaker Hindrik Warner Folckers. Folckers werd twee jaar later door het stadsbestuur van Groningen

benaderd om ook zijn 63 kaarten van de stadseigendommen te vervaardigen.

De bovenstaande kaart is een fragment van een kaart van Teijsinga van een provincieboerderij uit 1731. De bijzonder fraaie en heldere kaart is 50 cm. hoog en 70 cm. breed en bevat een fraai gecalligrafeerde specificatie van alle afgebeelde percelen.

De toenmalige gebruiker of meier van deze percelen was Pieter Mennes. De akkers, - voor 1594 bezit van de Johanniertercommanderij van Warffum -, moeten ergens tussen Tinallinge en Abbeweer hebben gelegen.

Met behulp van Google-earth bleek het vrij eenvoudig de ligging ervan nauwkeurig te bepalen, mede ten gevolge van het feit dat de achttiende-eeuwse verkaveling, zoals Teijsinga die zorgvuldig tekende, nog grotendeels in het hedendaagse landschap onder Tinallinge bewaard is, al heeft op sommige percelen kavelvergroting plaatsgevonden. De boerderij van Pieter Mennes lag op de zuidoostelijke flank van de wierde, op de kavels W, X en Z.

ROUTE

EINDE ROUTE.

5.2 baflo

JOODS ERFGOED / ANNO 1728 TOT 1911

Als Levie Lazarus de Vries zich in Winsum vestigt, tekent zich daar het begin af van een Joodse religieuze gemeente. In die periode regeert Koning Lodewijk Napoleon (1806-1810). Bij zijn troonsbestijging verkondigt hij: *“de Koning en de Wet verlenen gelijke bescherming aan alle godsdiensten”*. Zo besluit hij dat marktdagen, indien enigszins mogelijk, niet op zaterdag gehouden mogen worden. Ook stelt hij een centraal bestuur in over de Joodse gemeenten. Dit bestuur laat alle Joodse gemeenten een opgave verstrekken van hun ledental en van de namen van hun bestuurders. Uit die inventarisatie komt naar voren dat Obergum tien leden heeft, maar volgens de burgerlijke stand staan er maar zeven volwassen Joodse mannen in Winsum-Obergum ingeschreven. Naast die zeven noemt de Joodse gemeenschap van Obergum ook Izaäk Berends de Jonge (schoonzoon van slager Izaäk Marcus van Berg) en de slagers Hartog Benjamins van Zanten en Levi Abrahams van Hoorn uit Baflo. Zo kan Obergum voldoen aan de ‘minjan’ (het minimum aantal van tien Joodse mannen dat aanwezig moet zijn om erediensten te kunnen houden) en kunnen er rond 1810 Joodse erediensten worden gehouden, dankzij de twee Joodse slagers uit Baflo.

Tussen 1728 (geboorte Benjamin Hertog van Zanten) en 1943 vermeldt het gemeentearchief van Baflo in totaal 19 verschillende familienamen van Joodse inwoners. Van de oude Bafloër slagersfamilie Van Zanten vestigt Leentje Benjamins van Zanten zich in 1751 in Winsum, waar zij trouwt met slager Izaäk Marcus van Berg. Uit een

andere (uit Nieuwe Pekela afkomstige) familie Van Zanten, die zich ook vroeg in Baflo vestigt, trouwt kleindochter Ester Salomons (1789-1874) met slager Levie Abrahams van Hoorn (afkomstig uit Hoorn). Het paar krijgt zeven kinderen en vertrekt later met het gezin naar Appingedam.

Droevig is het verhaal van koopman Noach Simons Benninga uit Eenrum en zijn vrouw Mendeltje Benjamin van Berg uit Obergum. In 1829 sterft hun eerste kindje kort na de geboorte. Daarna verhuizen zij van Obergum naar Baflo en krijgen daar twaalf kinderen, waarvan er elf binnen het eerste levensjaar overlijden. In 1846 vertrekt het paar met hun enig nog levend kind Engeltje Benninga naar Eenrum.

In 1911 vertrekt het laatste Joodse gezin uit Baflo. Het zijn koopman Samson Godfried en zijn vrouw Judith Kanstein, die vroedvrouw is. Zij wonen vanaf 1884 met hun vier kinderen in Baflo en vestigen zich nadien in Hoogezand. Moeder Judith sterft in 1943 in Sobibor, ook hun jongste dochter komt om in de Shoah, evenals Aaltje, Rika, Louisen Frouwke Meyer, die aan het eind van de negentiende eeuw een periode in Baflo hebben gewoond.

BAFLO OP DE KAART

Bron: G.L. Wieberdink, Historische Atlas Groningen.
Chromotopografische Kaart des Rijks 1 : 25.000 (De Ijp 1990) kaart 46.

De chromo- (= gekleurde) topografische (= kaart waarop een gebied op grote schaal en vanuit één gezichtspunt, hier recht van boven, wordt afgebeeld) kaarten in de Historische Atlas Groningen zijn kaarten die tussen 1866 en 1951 door het Topografisch Bureau van het leger gepubliceerd werden. Wieberdink selecteerde uit deze kaarten die, welke tussen 1899 en 1933 in de provincie Groningen werden verkend of herzien. Het boven op de kaart afgedrukte gebied rond Baflo werd in 1905 verkend en gecorrigeerd.

Feitelijk gaan deze kaarten terug op de zogenaamde Topografische en Militaire Kaart van Nederland (afgekort: TMK) uit 1864, die een mijlpaal was in de Nederlandse cartografiegeschiedenis vanwege de enorme precisie. Op initiatief van een aantal legerofficieren werden de bestaande kadasterkaarten met behulp van simpele instrumenten in het veld gecorrigeerd. Gewapend met 'planchet' (= horizontaal opgesteld tekenbord), een 'vizierlineaal' (= een richtkijker met lineaal, evenwijdig aan de vizierlijn) en 'nivelleerboussole' (= kompas met richtkijker, ook te gebruiken om hoogteverschillen te meten) en meetketting trok men tijdens de zomermaanden het land in en vervaardigde op deze wijze zeer gedetailleerde kaarten, die telkens een gebied van 40 bij 25 kilometer (50 x 80 cm.) in beeld brachten op een schaal van 1 : 25.000. De TMK-kaarten werden vervolgens verkleind (schaal 1: 50.000) en als zwart-wit gelithografeerde kaarten uitgegeven, die tijdens de wintermaanden werden vervaardigd.

Op de kaarten werden hoogtelijnen aangebracht, terwijl men ook gebruik maakte van de zogenaamde 'Bonnetprojectie'. Rigobert Bonne (1727-1795) was een Franse cartograaf, die een methode had ontwikkeld om bij het plat weergeven van de feitelijk bolle oppervlakte van het te cartograferen gebied de altijd optredende kleine vervormingen te corrigeren.

Voor de Chromotopografische Atlas, waarmee men vanaf 1894 startte, verdeelde men het land in 776 bladen van 25 bij 40 cm. In totaal werden er 706 kaarten gedrukt. De resterende 70 kaarten hadden

slechts betrekking op uitsluitend wateroppervlakten.

Alle kaarten werden als meerkleurige steengravures uitgegeven. Voor het lithograferen van één kaartblad had men bijna 2 jaar nodig. Voor elke kleur moest een andere steen worden gebruikt! Na 1863 ontwikkelde zich de methode om de kaart fotografisch op een steen vast te leggen.

De kaarten in de Historische Atlas Groningen zijn een lust voor het oog en schatkamertjes voor historici, geografen, genealogen etc.

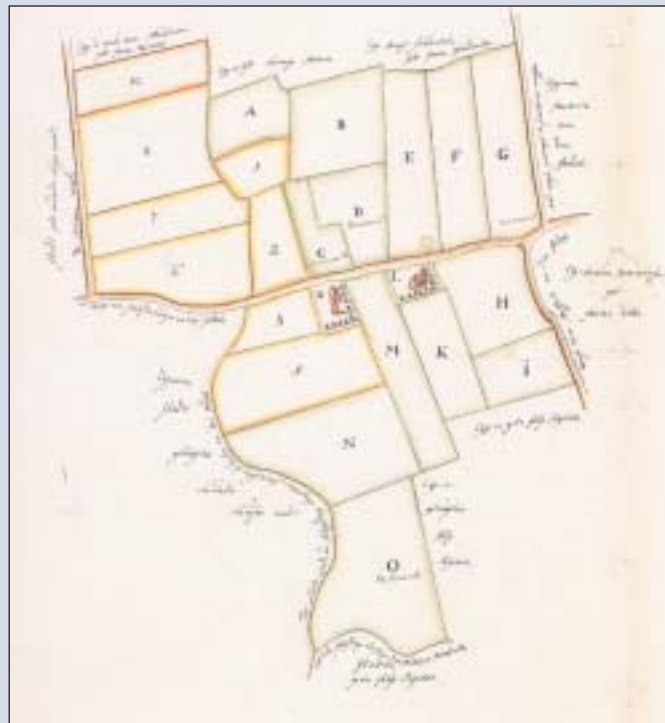
5.3 den andel / saaxumhuizen

DEN ANDEL EN SAAXUMHUIZEN OP DE KAART

Evenals het kaartfragment van de provincieplaats onder Tinallinge is ook dit kaartfragment afkomstig uit de atlas der provincielanden van Groningen. Het werd evenwel niet getekend door Teijsinga, maar door zijn voorganger, Hindrik Warner Folckers, en wel in 1729. Vergelijkt men beide kaarten dan wordt snel zichtbaar dat Folckers ten opzichte van Teijsinga een wat soberder en eenvoudiger stijl hanteerde in zijn cartografie. De gehele kaart is 53 cm. hoog en 74 cm. breed. Het noorden ligt hier boven.

Het kaartfragment laat twee provinciekaarten zien onder Den Andel en Saaxumhuizen ter grootte van 59 jukken en 44 roeden (= 31,9 ha). De boerderijtjes stonden aan de zuidzijde van de weg die beide dorpen met elkaar verbond, nu de Dikemaweg genaamd.

Midden over de kaart van zuid naar noord kronkelt de Saaxumhuistertocht, die de grens vormde tussen Den Andel en Saaxumhuizen. De boerderij L en bijbehorende percelen A t/m O, geheel gelegen onder Den Andel, was toen in gebruik bij Jan Heemes. De andere boerderij op 4 met de percelen 1 t/m 9 werd gepacht door

Bron: Meindert Schroor, De Atlas der Provincielanden van Groningen (1722-1736) (Groningen 1996).

Jelte Haykes. Zijn percelen 6 t/m 8 lagen onder Saaxumhuizen, de rest onder Den Andel. Perceel 10 tenslotte werd gepacht door de toenmalige provinciale rentmeester Meekhoff.

Al het land was afkomstig uit het bezit van de Johanniertercommanderij van Warffum en werd door de provincie in 1610 verworven.

Bron: Google-earth.

De karakteristieke kronkeling van de Saaxumhuistertocht is een mooi aanknopingspunt om de ligging van de boerderijpercelen op de hedendaagse digitale fotokaart van Google-earth terug te kunnen vinden. Google-earth biedt de mogelijkheid de achttiende-eeuwse kaart als een transparante layer over de hedendaagse Google-kaart te leggen.

In deze projectie valt op dat de beide oude boerderijtjes zelf verplaatst zijn. Bovendien blijkt dat de vroegere, vele kleine percelen niet alleen vaak zijn rechtgetrokken, maar ook door samenvoeging tot grotere

kavels zijn geworden. De kronkels van de Saaxumhuistertocht ten noorden van de Dikemaweg zijn inmiddels verdwenen. De oude richting van de kavels in het noordoosten is in het hedendaagse landschap niet meer terug te vinden, mede door de aanleg van de weg.

6 literaturopgave

ROUTE JOODS ERFGOED

C.C. van der Berg, *De Joodse gemeenschappen in Noordwest-Groningen* (Winsum, Eenrum, Leens-Ulrum, Warffum, 1751-1947).

G.J. van Klinken en J.H. de Vey Mestdagh, *De Joodse gemeenschap in het Groninger Westerkwartier, Peize en Roden*

J. Delvigne en H. Elerie, *Het Reitdiepgebied, boedelbeschrijving van een rijke erfenis* (Regio-project / Museum Wierdenland 1994).

J.J. Regtien, 'De joodse bevolking van Winsum van 1774 tot 1943', in: J. Tersteeg (eindred.), *Winsum 1057-2007* (Winsum 2007) 305-327.

WINSUMER DORPEN OP DE KAART

Jan Delvigne, 'Middag-Humsterland. Op het spoor van een eeuwenoud wierdenlandschap', in reeks *Archeologie van Groningen 4* (Bedum 2008).

Annet Pasveer, *Op de kaart* (Stichting Open Monumentendag 2009).
Meindert Schroor (m.m.v. Auke Hummel en Hilda Raap), *De Atlas van Kooper: oude kaarten van de provincie Groningen* (Bedum 2003).

Meindert Schroor, *De Atlas der Provinciëlanden van Groningen (1722-1736)* (Groningen 1996).

Meindert Schroor, *De Atlas der Stadslanden van Groningen (1724-1729)* (Groningen 1997).

Voor de overige literatuur zij hier verwezen naar de, bij de kaarten vermelde bronnen.

Kaart achterzijde

*Bron: Meindert Schroor, De Atlas van
Kooper. Oude kaarten van de provincie
Groningen (Bedum 2003) 38 en kaart 33.*

*Het op de achterzijde afgedrukte frag-
ment is afkomstig van de pronkerige
kaart, welke onder de titel 'Groningae
Et Omlandiae Dominium vulgo De
Provincie van Stadt en Lande',
omstreeks 1684 werd uitgegeven door
de Amsterdamse uitgever Nicolaas
Visscher jr. Voor de vele details had
Visscher de samenwerking gezocht met
de uit Wehe afkomstige jonker Ludolf
Tjarda van Starkenborch. De kaart
werd later nog enkele malen herdrukt
en door Van Starkenborch van gewij-
zigde geografische details voorzien.*